Alaṁkāra-sarvasva of Ruyyaka

WITH SAÑJĪVANĪ COMMENTARY OF VIDYĀCAKRAVARTIN

Text and Study

By

KUMARI S. S. JANAKI, M. A., M. Litt.,

Lecturer in Sanskrit, S. I. E. T. Women's College, Madras,
Research Fellow, Department of Sanskrit, University of Madras.

Edited by

Dr. V. Raghavan

Professor of Sanskrit, University of Madras.

MEHARCHAND LACHHMANDAS

Prop. : The Sanskrit Book Depot

2736, Kucha Chelan, Daryaganj,

DELHI-6 *(India)*

and accepting the many varieties of a figure. It is proper to accept only the above-mentioned three varieties of *Apahnuti* for, in the first variety, there is *apahnavapūrvakāropa*, while in the second, *āropapūrvakāpahnava*. This necessarily puts down the condition for having two different sentences, the superimposition of the *viṣayin* over the *viṣaya* in one, and the negation of the *viṣaya's* real nature in another. The third variety of the figure, namely, of concealing the real nature of the *viṣaya* by the usage of words like *chadma* and *chala* is distinct from the first two varieties, in its having a single sentence. It is possible that in examples of the last variety, the superimposition may precede or follow the concealment of the *viṣaya*. But since the poetic charm of the verse is not much dependent on this factor, it is proper not to recognise these two varieties as distinct. Vidyācakravartin is the only commentator who brings out this idea very clearly.

अत्रेदमाकूतम् । यद्यपह्नवारोपपौर्वापर्यविपर्यये भेदद्वयं भवत्येव, न तु चमत्कारः कश्चित् । न हि भेदसंभवोऽलंकारप्रथनहेतुरपि तु सचमत्कारभेदसंभवः । सचमत्कारिता च सति वाक्यभेदे स्यात् एकवाक्यतायां तु च्छलादिशब्दस्य पौर्वापर्यविपर्ययप्रसङ्गेऽपि न प्रतीतिभेदः कश्चित्, क्रियाविशेषणत्वेन क्रियापेक्षया प्रतीतौ प्राथम्यनियमात् । अतश्च्छलादिप्रयोगे द्विधा न गणितम् ।

—*Sañjīvanī*, p. 65

(xvi)

Utprekṣā : This is one of the few figures that is dealt with in great detail by Ruyyaka, not only in the well-known published alaṁkāra work, the *Sarvasva*, but also in the unpublished *Alāṁkārānusāriṇī*, *Harṣacarita-vārttika* and *Sāhitya-Mīmāṁsā* as evidenced in the references to them in the *Sarvasva* itself and in the *Vimarśinī* of Jayaratha.

एषापि समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता ।

—Ruyyaka, *Sarvasva*, *N. S.* ed. p. 77

Jayaratha refers to *Alaṁkārānusāriṇī* on three occasions, under the figure *Utprekṣā*.

अत एवालङ्कारानुसारिण्यां ग्रन्थकृतानयोरपि संभवो दर्शितः ।

—*Vimarśinī*, p. 73

तदुक्तमलङ्कारानुसारिण्यां 'प्रतीयमानोत्प्रेक्षाभेदा अष्टचत्वारिंशत्' इति ।

—*Ibid.*

एतच्चालङ्कारानुसारिण्यामुत्प्रेक्षाविचारे ग्रन्थकृतैव दर्शितम् ।

—*Ibid.*, p. 76

Ruyyaka, in his *Alaṁkāra-sarvasva,* breaks new ground in the definition and formulation of the numerous varieties of *Utprekṣā.*

(a) *Definition of Utprekṣā*: While defining this figure as अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा Ruyyaka introduces the word *adhyavasāya,* instead of *saṁbhāvanā* that is used by a majority of his predecessors and successors[1]. Ruyyaka's acceptence of *adhyavasāya* as a requisite of *Utprekṣā* in the *sūtra,* necessitates an elaborate explanation in the *vṛtti* of the concept of *adhyavasāya.* He first defines *adhyavasāya,* recognises two of its varieties and then equates one of them with *saṁbhāvanā, ūha, abhimāna* and *Utprekṣā.*

(70 ff., *N. S.* ed.)

If identity is effected owing to the concealment of the object of description by the object superimposed, it is called *adhyavasāya.*

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः ।

There are two varieties of *adhyavasāya—sādhya* and *siddha.* It is called *sādhya* (being accomplished or perfected), owing to the probable identification of the *viṣayin,* with the *viṣaya* when the characteristic pertaining to the *viṣayin* is imposed on the *viṣaya.* The characteristic that is either a *guṇa* or *kriyā* which is present in the *viṣayin* and not present in the *viṣaya* is the basis of the false representation of the former as the latter. Hence the *viṣayin* is falsely identified with the *viṣaya.* The process of identification (*vyāpāra*) is therefore prominent in the *sādhya* variety of *adhyavasāya.*

---

1. लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः ।
संभावनेयमुत्प्रेक्षा

—*Udbhaṭa's Kāvyālaṁkārasārsaṁgraha,* III. 47

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

—*Sāhityadarpana,* X. 40

विषयित्वेन संभावनमुत्प्रेक्षा ।

—*Alaṁkāra Ratnākara,* p. 47

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

—*Kāvyaprakāśa, TSS.* ed. Part II. p. 274

साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसंभवित्वेन विषयासंभवित्वेन च प्रतीतेः। धर्मो गुणक्रियारूपः तस्य संभवासंभवप्रतीतौ संभवाश्रयस्य तत्रापरमार्थतयासत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम्। यस्यासत्यत्वं तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसायः साध्यः। अतश्च व्यापारप्राधान्यम्।

In *siddhādhyavasāya*, the *viṣayin* falsely represents the *viṣaya* '*in toto*'.

सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीतिः।

When the identification between the *viṣaya* and *viṣayin* is being effected and the process of identification is consequently prominent, the type of *adhyavasāya* is the same as *sambhāvanā* and *Utprekṣā*. Thus it amounts to define *Utprekṣā* as the fancying of a contextual object in the garb of the non-contextual owing to the common relationship of *guṇa*, *kriyā*, etc.

तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारप्राधान्ये अध्यवसायः संभावनमभिमानस्तर्क ऊह उत्प्रेक्षेत्यादिशब्दैरुच्यते। तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृत-संभावनमुत्प्रेक्षा।

The very introduction of the term *adhyavasāya* which is a knowledge of certainty poses a problem, for *Utprekṣā*, as everyone knows, turns on the element of fancy or *sambhāvanā*. As seen presently, Ruyyaka is the first author to introduce *adhyavasāya* in *Utprekṣā* and this fact probably explains his elaborate treatment of the above term in the figure. In the three commentaries, different points arising out of Ruyyaka's statements are dealt with by the respective commentators with varying emphasis. Jayaratha (p. 69), in the first instance, clearly marks off the provinces of *saṁdeha*, *tarka* and *saṁbhāvanā* and points out that while the first two are at the two ends, the last-mentioned occupies a middling position.

... ... इत्युभयविशेषस्मरणाजन्मनः संदेहादेकतरविशेषस्मरणजन्मा विशिष्यते तर्क इत्याद्यवान्तरमतिगहनमनयोरस्ति भेदसाधनं तत्पुनः प्रकृतानुपयोगादिह नोक्तम्। तेन सन्देहनिश्चयान्तरालवर्ती तद्विलक्षणः संभावनाप्रत्ययस्त्रिशङ्कुरिव लम्बमानोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः।

Jayaratha then takes up *adhyavasāya*, which, according to him, is of two types—*svārasika* and *utpādita*. It is *svārasika* as in *Bhrāntimān*, where the perceiver identifies the *viṣayin* owing to

a mistaken notion, and he is not at all conscious of their distinction. In other words, the identification between the *viṣaya* and the *viṣavin* is voluntary, and takes place of its own accord (*svarasataḥ*) owing to some circumstances. *Adhyavasāya* is *utpādita* (volitional), when the *viṣaya* and the *viṣayin* are identified for a purpose though the speaker is fully aware of the distinctness of the two objects.

अत्रोच्यते—इह द्विधास्त्यध्यवसायः स्वारसिक उत्पादितश्च । तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात्स्वरसत एव विषय(यि ?)प्रतीतेरुल्लासात् । न ह्यवगतशुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिदपि रजतमिदमिति प्रत्ययोत्पादः स्यात् । इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्तःकारेण प्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पनाद्विषये(यि ?)प्रतिपत्तिमुत्पादयेत् । जानान एव हि विषयिविविक्तं विषयं तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येत् । तत्राद्यो भ्रान्तिमदादिविषयः··· ··· ··· इतरस्तूत्प्रेक्षाविषयः ।

According to Jayaratha, it is only *utpādita-adhyavasāya* that comes under the province of *Utprekṣā*. This *adhyavasāya* again is of two types—*sādhya* and *siddha*, as accepted by Ruyyaka. Jayaratha (p. 68) makes clear the disctinction of *sādhya* and *siddha-adhyavasāya*. *Adhyavasāya* is called *siddha* (or fully accomplished) when the *viṣayin* or *adhyavasita* is prominent due to the non-mention of the *viṣaya* which is consequently *nigīrṇa* or concealed. *Adhyavasāya* is *sādhya* when due to the usage of *sambhāvanā-pratyayas* like *iva*, the *viṣaya* is *nigīryamāṇa* or in the process of being concealed, whence the *kriyā* or *vyāpāra* of *adhyavasāya* is prominent.

सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्ततया निगीर्णत्वादध्यवसितप्राधान्यम् । साध्यो यत्रेवाद्युपादानात्संभावनाप्रत्ययात्मकत्वाद्विषयस्य निगीर्यमाणत्वादध्यवसायक्रियाया एव प्राधान्यम् ।

An important point that Jayaratha tackles and, which the two other commentators do not touch upon in the same manner, is Śobhākara's criticism of the definition of *Utprekṣā* by Ruyyaka on the basis of the *sādhya* variety of *adhyavasāya*. Śobhākara would prefer to avoid the term *adhyavasāya* and use instead the term *sambhāvanā*.[1] Replying to this Jayaratha says that this is a distinction without a difference.[2] On the basis of the copious

1. *Cf.* his definition of *Utprekṣā* (*Alaṁkāra Ratnākara*, p. 47).
2. *Cf.* *Alaṁkārakaustubha-vyākhyā* (pp. 180-181), the view of Nyāyapañcānana, who doubted the difference between *adhyavasāya* and *sambhāvanā*.

(Contd. on next page).

references found in Ruyyaka himself, he shows that *sambhāvanā* is only another name of the *sādhya* variety of *adhyavasāya.*

यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव संभावनात्मकम् ।

—*Sarvasva, N. S.* ed. p. 70

In respect of the sub-varieties of *Utprekṣā* also, Jayaratha devotes much attention to the criticism offered by Śobhākara.

A point to be noted in the commentary of Samudrabandha (p. 55) is his verbatim quotation of an earlier commentator, not yet identified, who clarified the exact nature of *adhyavasāya* and *asatyatva* in a slightly different manner.

The third commentator Vidyācakravartin, first discusses the general nature of *adhyavasāya* and then, the type that comes within the province of *alaṁkāra.* According to him, *adhyavasāya* is of two types—*samyagātmā and mithyārūpa* that is, valid and invalid knowledge. Neither of these types of certain knowledge could be useful for *alaṁkāra.* On the other hand, there is a knowledge different from either in which the cogniser knows a thing as it is, and yet perceives it as another. It is this *adhyavasāya* that could be used in *alaṁkāra,* because it is out of the way[1] and can be made to possess some charm. In the latter *adhyavasāya,* Vidyācakravartin, again distinguishes two types—one in which the act of *adhyavasāya* itself is prominent and the other, in which the thing superimposed is prominent. It is only in the former case that we have *Utprekṣā.* And it is these two varieties that are referred to as *sādhya* and *siddha* in Ruyyaka's text.

The elaborate classification of *Utprekṣā* is another noteworthy feature in the *Sarvasva.* It is well-known that great poets like Kālidāsa, Māgha and Bāṇa, in their flights of imagination revel, in *Utprekṣā* and Ruyyaka has taken much trouble to analyse the innumerable instances of this figure found in literature. Almost all the later ālaṁkārikas have followed

---

(Contd. from last page).

न्यायपञ्चाननादयस्तु 'संभावनाध्यवसाययोर्विशेषश्चिन्त्यः अत्रापि शाब्दबोधे··· ··· ···' इत्याहुः ।

1. It is evidently to this observation of Vidyācakravartin that Viśveśvara refers to in his *Alaṁkārakaustubha-vyākhyā* (p. 180).

संभावनमनध्यवसायभिन्नमिति । तस्योपमेये उपमानताप्रत्यायकत्वादलङ्कारत्वमिति चक्रवर्तिनः ।

Ruyyaka in this aspect. The varieties of *Utprekṣā* are dealt with by Ruyyaka in two sections. In the first, the classification is based on the principle of *vācya* and *vyaṅgya*, the expressed and the implied and the principle of the idea involved being *jāti, guṇa, dravya* and *kriyā* as also *hetu, svarūpa* and *phala*. In the second section, the classification of Ruyyaka proceeds on the basis of the admixture of *Utprekṣā* with other figures like *Upamā, Apahnuti* and *Śleṣa*.[1]

At this juncture a ticklish point arises regarding the use in *Utprekṣā*, of 'iva' that is used also in *Upamāna*. There is, therefore, a need to distinguish 'iva' as used in the two figures. This is a point that Vidyācakravartin alone discusses and later writers like Kumārasvāmin[2], Appayya Dīkṣita[3], Nāgeśa[4] and Viśveśvara[5] give due credit to Vidyācakravartin for clarifying this point. It is in connection with the well-known verse लिम्पतीव तमोऽङ्गानि etc. given by Ruyyaka for *Kriyotprekṣā* that the question is taken up by Vidyācakravartin. According to Ruyyaka, the first line of the verse illustrates *Utprekṣā* and in the second line, there is only *Upamā*, and not *Utprekṣā* although in both cases 'iva' is used. It is in his comments on this portion of Ruyyaka that Vidyācakravartin offers the clarification that the ideas of the first line, namely, the anointing of darkness appearing to smear itself on the limbs, and collyrium appearing to fall in showers from the skies, are brought into being by the force of the poet's imagination. The idea in the second, namely, serving a bad master is a thing well-known in the world. It is this principle of the idea being a product of imagination or one of factual existence in life that makes for 'iva' being indicative of *Utprekṣā* or *Upamā*. As said already, the *kārikās* of Vidyācakravartin that sum up the distinction are quoted by later writers like Appayya and Viśveśvara.

---

1. Samudrabandha (pp. 57-8) considers Ruyyaka's vṛtti एषा चार्थश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते that deals with the mixture of *Utprekṣā* and *Śleṣa*, as also the verse प्रस्थे स्थितां हिमवतोऽपि etc. cited by Ruyyaka in this connection as interpolations. It is to be noted however, that while the above statement *eṣā ca* etc. is found in all the *Sarvasva* texts, the illustrative verse is known only from its quotation and explantion by Samudrabandha.
2. *Ratnāpaṇa*, p. 281
3. *Citramīmāṁsā*, pp. 7 and 73
4. *Kāvyaprakāśa Uddyota*, pp. 458-459
5. *Alaṁkārakaustubha*, p. 11

अत्रैतदुपह्वरम्—उपमानांशश्चेल्लोकतस्सिद्धस्तदोपमैव द्वयोस्सिद्धत्वादिवशब्दस्साधर्म्यद्योतकः। यदा तु कविकल्पितस्तदोत्प्रेक्षैव। उपमानस्य लोकतोऽसंभवादिवशब्दः संभावनां द्योतयति यतः। अत्रावान्तरश्लोकौ—यदायमुपमानांशः etc.

—*Sañjīvanī*, p. 72

We may note another point in respect of *Utprekṣā* and the much-discussed verse *limpatīva* etc., though the critical observation of Cakravartin on this point is made expressly in his *Sampradāya Prakāśinī* (Part II. p. 275) rather than in the *Sañjīvanī*. In regard to *Utprekṣā* in *tamas* and *lepana*, the *viṣaya-viṣayibhāva* according to Ruyyaka is between *tamas* on the one hand and *lepana* on the other. This he states for the reason that the *viṣaya* being the basis of poetic fancy, it should find express mention in the verse and not allowed to be understood by implication (*gamyamāna*).

न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम्। तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात्।

—*Sarvasva*, *N. S.* ed. p. 81

Vyāpana cannot be the *viṣaya* of *Utprekṣā,* according to Ruyyaka, for it is itself *gamyamāna.* But this view of Ruyyaka differs from that of Mammaṭa according to whom, *vyāpana* is fancied as *lepana,* that is, *vyāpana* is the *viṣaya.* In his commentary (Part II. p. 275) on this in Mammaṭa, Vidyācakravartin points out how this view differs from that of Ruyyaka.[1] It may be noted that Vidyācakravartin tries to reconcile the two positions; using his ingenuity Vidyācakravartin says that even in the view of Mammaṭa, *vyāpana* is not *gamyamāna* as its *dharmi*, '*tamas*', is mentioned.

(xvii)

Atiśayokti : Ruyyaka defines the figure in the following terms—अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः। He has already explained under *Utprekṣā,* about the two types of *adhyavaṣāya*, *sādhya*, and *siddha,* and how the latter is the basis for charm in *Atiśayokti.* Under the latter figure also, he explains in the vṛtti, the distinguishing features of the two varieties of *adhyavasāya*. After defining the figure, Ruyyaka formulates five varieties—(a) non-

1. For the different viewpoints of Mammaṭa and Ruyyaka on the verse in question, see Mm. Kane's notes on the *Sāhityadarpaṇa*, pp. 147-149.

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ इति ॥

एवमभेदप्राधान्ये आरोपगर्भानलङ्काराल्लँक्षयित्वा अध्यवसायगर्भाल्लँक्षयति । तत्र—

अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥२२॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । स च द्विविधः—

वलिरपितु धूम[1]शिखेति प्रतीयते । अनेनैषा प्रतीयमानापि दर्शिता मन्तव्या ॥

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।
नञा[2] च्छलादिशब्दैश्च सा शब्दान्तर[3]तस्त्रिधा ॥
स्याद्भेदाभेदतुलया[4] विच्छित्तिरुपमादिकः ।
रूपकादिस्त्वभेदांशे[5] मुख्ये[6] त्वारोपसंश्रयात् ॥

तामेव[7] सङ्गतिं विशदीकुर्वन् उत्प्रेक्षाप्रस्तावायाह–**एवमभेदप्राधान्य इत्यादि** । आरोपमूला रूपकादयो अपह्नुत्यन्ताः । अध्यवसायगर्भास्तु[8] उत्प्रेक्षादयः । अत[9]एव टीका—**तत्रेति**[10] । अध्यवसायगर्भेषु मध्ये[11] इत्यर्थः ।

अथ सूत्रम्—**अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा** ॥ अध्यवसायो निश्चयज्ञानम् । स च लोके द्विरूपः सम्यगात्मा[12] मिथ्यारूपश्च । उभयरूपोऽप्ययं नालङ्कारः । नहि शुक्तिरिति सम्यगध्यवसाये रजतमिति मिथ्याध्यवसाये वा विच्छित्तिः[13] काचित् । उभय[14]विलक्षणस्तु जानतोऽप्येतस्मिन् तदेवेति योऽध्यासरूपस्स इहालङ्कारत्वेन परिगृह्यते । तस्यैव [15]अलौकिकस्य विच्छित्तिरूपत्वात् ।

तस्य च द्वयी गतिः । कदाचिदध्यवसाया[16]त्मनः स्वरूपस्य प्राधान्यं, कदाचिदध्यवसितस्य विषयस्य । इत्थं च सत्यध्यवसाये विषयभूते यदा अध्यवसानस्य प्राधान्यं [17]तदोत्प्रेक्षाऽलङ्कार इति सूत्रार्थः[18] । तदेतदवयवशो व्याचष्टे—**विषयनिगरणेनेत्यादि** । निगरणं[19]निगलनम् । स्वरूपतोऽपलाप इत्यर्थः । [20]विषयं निगीर्णवतो विषयिणो विषयितादात्म्येन प्रतीतस्स इहाध्यवसायो अभिमत इति[21] यावत् । अनेनालौकिकस्यैवा-[22]

---

1. A's alt. C. शिखैव 2. A's alt. C. नसा 3. A. अन्तरस्त्रि 4. A's alt. तुल्या 5. A's alt. आदिष्वभे C. आदिषु भे 6. A's alt. C. मुख्यैकारोपसंभवात् H. मुख्ये चारो 7. As' alt. D. E. F. H. एनां 8. D. गर्भोत्प्रे 9. A's alt. C. अतस्तट्टीका 10. A. D. तत्रति 11. D. E. मध्या 12. A's alt. C. सत्यात्मा 13. C. त्तिः इहालङ्कार 14. E. तदुभय··· 15. C. Omits अ 16. Except F all read वसानात्म 17. A repeats. तदोत्प्रेक्षा A's alt. C. H. तत्र 18. A's alt. C सूत्रात्तदे 19. A. निगरणनं 20. A's alt. D. E. येयं वि C. येयं 21. D. विषयांव 22. A. B. C. F. G omit एव ।

साध्यः सिद्धश्च। साध्यो यत्र विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसंभवित्वेन च प्रतीतेः। धर्मो गुणक्रियारूपः तस्य संभवासंभवप्रतीतौ संभवाश्रयस्य तत्रापरमार्थतयासत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम्। यस्यासत्यत्वं, तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसायः साध्यः। अतश्च व्यापारप्राधान्यम्। सिद्धो यत्र विषयिणो वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यतया प्रतीतिः। सत्यत्वं च पूर्वकस्यासत्यत्व-

---

ध्यवसायस्य अलङ्कारबीजत्वं दर्शितम्। व्यापारप्राधान्यग्रहणस्य व्यावर्त्यमुद्घाटयितुमाह—**स च द्विविध इत्यादि**[1]। तत्र साध्यस्य[2] स्वरूपमाह—**साध्यो यत्रेत्यादि**। साध्य-इति [3]यदैकं वाक्यमाक्षिप्तेन[4] तच्छब्दे[5]नार्थेनाभिसंबन्धः। उत्तरवाक्यगतोऽपि यच्छब्दः पूर्व[6]वाक्या[7]च्छब्दोपादाननिरपेक्ष[8] एव तदर्थेन[9] सम्बन्ध[10]मीष्टे। यत्र[11] विषयिणोऽसत्यतया प्रतीतिः स[12] साध्य[13] इत्यर्थः। अत्रेदमनु[14]सन्धेयम्। मुखं मुखत्वेन जानन्नेव[15] यदा[16] नूनं चन्द्र इति संभावयति तदा विषयी चन्द्रो मुखत्वेनासत्यः प्रतिभाति तदाध्यवसायः साध्यः[17]।

ननु साध्य एवास्तु अध्यवसायः सिद्धो वा, [18]अभेदप्रतीतौ कथमसत्यत्वं[19] इत्यत आह—**असत्यत्वं चेत्यादि**। विषयिगतस्य चन्द्रादिगतस्य माधुर्यादिः धर्मस्य[20] विषये, मुखादावुपनिबन्धे, नूनं चन्द्र इत्यस्यां दशायां विषयिण्येव[21] संभव[22]त्ययं विषये तु न संभवतीति प्रतीयमानत्वात्[23]। विषयविषयिणोरभेदस्फुरणेऽपि धर्मस्या[24]सत्यताप्रतीत्या न प्ररोहति। अतो[25]ऽध्यवसानव्यापारस्य साध्यता। ननु को धर्मः? किंप्रमाणा चासौ[26]? तदाश्रयस्य सत्यत्वासत्यत्व[27]प्रतीतिरित्यत आह—**धर्मो गुणक्रियारूपः**[28] इत्यादिना। गुणक्रिया[29]रूप इति धर्मस्य साकल्यकथनात् तदुभयमूलतया उत्प्रेक्षासंभ[30]वस्सूचितः। अस्य[31] हि धर्मस्य संभवोऽसंभवश्च विषय्या[32]श्रयतया संभवः [33]असंभवस्तु विषया[34]श्रयतया। इत्थं[35] च सति[26] सत्यत्वासत्यत्व[37]प्रतीतिर्न[38]प्रामाणिका। कुतः? संभवाश्रयस्य तत्रावस्थायां परमार्थबुद्ध्यनुदयात् असत्यत्वं प्रतीयते। यतस्तदितरस्य तु [39]सत्यत्वमेव

---

1. H. आदि। अत्रेदं 2. D. ध्यस्वरू 3. A. यत्रैकं C. यत्रैक E. इयदैव एकं F. यदेवैकं 4. F. आक्षिप्यते 5. D. F. शब्दार्थेन 6. A. omits पूर्व 7. C. वाक्य F. वाक्ये 8. C. पेक्षण 9. D. तदनेन न 10. C. संबद्धं 11. A C. यत्र यत्र 12. C. D. F. omit स. 13. C. साध्यत 14. H. इदमनु 15. H. त्रपि 16. F एव चन्द्रं चन्द्र इति 17. E यः इति। 18. A. C. E. H नाभेद 19. A D. F. H असदृशत्वं 20. A. धर्ममात्रस्य 21. Except D. E. all read विषयिणैव 22. C. भव इत्ययं 23. A. C. D. F. नूनं चन्द्र इत्यस्यां दशायां वि 24. A. असत्ता प्र D. स्यासत्यासत्यप्र H. असत्य 25. C. अतोऽस्याध्य 26. C. णाभासो 27. D. omits त्व 28. A. C. F. H. यादि 29. A. C. D. H. I. क्रियादि 30. A's alt. C. H. सच्चितः 31. A. C. तस्य च 32. A's alt. C. विषयाश्र 33. C. अतस्संभ 34. A's alt. C. विषय्या 35. C. इयं 36. Omitted in D. 37. A's alt. C. त्वमप्राक 38. A. C. H. अप्राकरणिकात् 39. A. C. H. असत्य।

निमित्तस्याभावात् । अतश्चाध्यवसितप्राधान्यम् । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ व्यापारप्राधान्ये अध्यवसायः संभावनमभिमानस्तर्क ऊह उत्प्रेक्षेत्यादिशब्दैरुच्यते । तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा । सा च वाच्या इवादिभिः प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः । सा च जातिक्रियागुणद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन चतुर्धा । प्रकृतस्यैतद्भेदयोगेऽपि न वैचित्र्यमिति न ते गणिताः । प्रत्येकं च भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येऽष्टविधत्वम् । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश भेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रभेदाः तेषु च

---

[1]परमार्थत्वात्[2] । चर्चितमर्थं निष्कर्षयति[3]—**यस्यासत्यत्वमित्यादि । अतश्चेति** । यत इत्थमध्यवसायः साध्यः अतः[4] उत्प्रेक्षायामध्यवसाय[5]व्यापारस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः ।

अथ सिद्धं विवेचयति—**सिद्धो यत्रेत्यादि**[6] । सिद्ध इति पूर्ववदेकं वाक्यम् । स इति द्योतितः[7] कोऽसावित्यत आह—**यत्र विषयिणो वस्तुत इत्यादि** । यदा तु मुखमुद्दिश्य चन्द्रोऽयमिति प्रयोगः तदा[8] वस्तुतो[9]ऽसत्योऽपि[10] विषयी सत्यतया प्रतीयते । [11]सत्यत्वप्रतीतेर्हेतुमाह—**सत्यत्वं चेत्यादि** । संभवाश्रयस्य [12]अपरमार्थत्व[13]प्रतीतिरसत्यत्व[14]स्य निमित्तम् । यत इत्थमतश्चाध्य[15]वसितस्यार्थस्यैव प्राधान्यं, तदाऽतिशयोक्तिर्वक्ष्यते । यदा साध्यत्वप्रतीतिः तदाध्यवसायस्य पर्यायान्[16] व्युत्पादयति—**तत्र साध्यत्वेति** । [17]चर्चितलक्षणनिष्कर्षणम्[18]—**तदेवमित्यादि** ।

तस्यास्सामान्यतस्तावद्द्वैविध्यमाह—**सा च वाच्येत्यादि** । तत्रापि सामान्याच्चातुर्विध्यं दर्शयति—**सा च जातिक्रियेत्यादि** । अध्यवसे[19]यत्वेन संभाव्यत्वेन ।

नन्व[20]प्रकृतग्रहणं किम् ? प्रकृतेऽप्येवं संभवादित्यत आह—**प्रकृतस्यैतदित्यादि** । प्रकृतं हि लौ[21]किकं कविक्लृप्त[22] विच्छित्तिविधुरतया न वैचित्र्याय[23]। भेदचतुष्ट[24]यमपि द्विधा दर्शयति—**प्रत्येकं च भावाभावेत्यादि** । भावरूपा संभावना[25] [26]अभावरूपा[27]चेति । अयं व्यापारभेदा[28]द्भेदः । पूर्वं व्यापारवद्भेदात् व्यापारनिमित्तभेदादाह—**भेदाष्ट[29]कस्य चेत्यादि** । भेदषोडशकमपि निमित्तोपादानानुपादानाभ्यां द्विगुणयति—**तेषां[30]चेत्यादि** । अथ संभाव्यस्य हेत्वादि[31]रूपतया पुनस्त्रैविध्यमाह—**तेषु च प्रत्येकमित्यादि** । वा (च्यां)[32] निग-

---

1. A. C. H. अपरम 2. C. त्वाच्च । 3. F. कर्षति 4. D. अत्र 5. A. C. D. E. H. I. साय साध्यस्य व्यापा 6. H. इत्यादि तत्र तुल्ययोगितार्थं (see below under Tulyayogitā) 7. Except A. C. all read द्योतितं 8. C. तद्वस्तु 9. E. सत्यो 10. D. omits अपि 11. D. सत्यतः प्रतीयते है 12. A. F. omit अ 13. A's alt. अर्थिका C. अर्थत्वाप्र D. E. अर्थताप्र 14. D. omits त्व 15. C. चाप्यवसित सार्थ 16. C. पर्यायाद्मत्पा D. पर्याया व्यु 17. E. चर्चितं 18. D. E. कर्षति । 19. A's alt. धेयत्वेन 20. D. अप्रस्तुत 21. A's alt. C. तार्किकं 22. A. C. F. H. क्लृप्ति 30. A.C.F. H. I. वैचित्र्यायाह । 24. D. चतुष्क 25. C. भावनात् 26. C. omits अ. 27. A. C. F. रूपा संभावनेत्यर्थः । अयं 28. A. C. F. भेदाभे 29. A. अष्टकं 30. D. तदेषां 31. A. C. F. हेतुत्वा 32. A. C. H. I. वाच्यन्नि D. F. वाच्यः निग ।

प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणरूपत्वेन षण्णवतिर्भेदाः । एषा गतिर्वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्रापि द्रव्यस्य प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीयाः । प्रतीयमानायाश्च यद्यप्युद्देशत एतावन्तो भेदाः तथापि निमित्तस्यानुपादानं तस्यां न संभवतीति तैर्भेदैर्न्यूनोऽयं प्रकारः । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य निष्प्रमाणत्वात् । प्रायश्च स्वरूपोत्प्रेक्षात्र न संभवति । तदेवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया यथासंभवं भेदनिर्देशः । एषा चार्था-

---

मयति[1]—**एषा गतिरित्यादि** । तत्रापोह्य ग्रंशायाह—**तत्रापि द्रव्यस्येत्यादि** । पात[2]-नीयाः हाप[3]नीयाः । प्रतीयमानां विभक्तुमाह—**प्रतीयमानायाश्चेत्यादि** । उद्देशत एतावन्तः । लक्षणपरीक्षयोस्तु कृतयोः कतिचन हीयन्त इति भावः । ये हीयन्ते तान् प्रस्तौति—**तथापि निमित्तस्येत्यादि**[4] । तैरिति (निमित्ता[5])नुपादाननिबन्धनैः । ग्रयं प्रकार इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रकारः इत्यर्थः । निमित्तानुपादानं न संभवतीति यत्प्रतिज्ञातं तत्प्रमाणेन द्रढयति—**इवाद्यनुपादान इत्यादि** । इवा[6]द्यनुपादाननिमित्तकीर्तनयोरन्य[7]तराभावे न किञ्चित्प्रमाणमुत्प्रेक्षणे । ग्रनुपात्तनिमि[8]त्तका हि या वाच्योत्प्रेक्षा[9] तस्याम् इवाद्युपादानबलादेवोत्प्रेक्षणप्रतीतिः । इह पुनरिवा[10]द्यनुपादानवन्ध्यायां[11] प्रतीयमानायां निमित्त[12]-बलादेवेति निमित्तोपादाननियमः । स्वरूपोत्प्रेक्षणमपि न संभवतीत्याह—**प्रायश्चे**[13]-**त्यादि** । प्रायोग्रहणात् पर्यायोक्तनयेन[14] स्वरूपस्य क्वचित्संभवदप्युत्प्रेक्षणं गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तराभि[15]धानान्न निरूपणार्हमिति द्योतितम् । प्रतीयमानां[16] निगमयति—**तदेव**[17]**मिति** । यथासंभवं संभव[18]मनतिक्रम्य ।

तथा हि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा तावत् वा[19]च्योत्प्रेक्षाप्रकृतिका । वाच्योत्प्रेक्षा [20]षण्णवतिधोद्दिष्टा । यथा जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् [21]उत्प्रेक्ष्यत्वेन चतस्र उत्प्रेक्षाः । जातयः[22] प्रतिस्वं चतुर्विंशतिधा प्रथन्ते । [23]यथा जात्युत्प्रेक्षा तावत् भावा[24]भावाभिमानरूपतया [25]द्विधा । द्विविधा[26]ऽपि गुणनिमित्तिका, क्रियानिमित्तिका च । इत्थं[27] चतुर्धा । साचो[28]पात्तनिमित्तानुपात्तनिमित्ता चेत्यष्टधा । ग्रष्टविधाऽपि हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षा[29]रूपतया त्रिविधा इति चतुर्विंशतिप्रकारा । ग्रनेनैव नयेनान्यदप्युत्प्रेक्षा[30]त्रयं प्रत्येकं चतुर्विंशतिधा

---

1. A. C. गमयति— एषां परीक्ष 2. D. वात नानाः 3. D. हावनीयाः । 4. A. C. F. आदि निमि 5. All mss. निपातानु 6. A. C. इवाद्यन्यतरोपा F. द्रवाद्यनुपादान 7. D. ग्रन्यत्वाभावे हि न 8. Except F all read निमित्तिका 9. Except F all read प्रेक्षा इह पुनः 10. A. C. D. E. H. I. उपादान 11. A's alt. दानबलादेव 12. C. निमित्त 13. A. C. चित्तेत्या A's alt. D. E. चेत्तेत्या 14. A. C. न क्वचि 15. A. C. E. F. अन्तरतोऽभि 16. A's alt. C. मानं 17. A. C. D. E. तदेतदिति F. तेवेदमित्यादि 18. C. वनमति 19. C. प्राच्यो 20. D. E. तु ष 21. A. C. प्रेक्ष्यतया F. प्रेक्षत्वेन 22. C. इति प्रति 23. D. याथा 24. D. omits भावा 25. Omitted. in D. 26. A. C. F. द्विधा 27. A. C. सा चतु 28. D. इत्थं चो 29. A. C. प्रेक्षणतया 30. D. प्रेक्षाश्रयं ।

श्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका क्वचिद् दृश्यते । क्वचित्पदार्थान्वयवेलायां सादृश्याभिधानादुपक्रान्ताप्युपमा वाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमन्तृव्यापारोपारोहक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । क्वचिच्छलादिशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा

मन्तव्यम् । तथा च[1] प्रत्येकं त्रिस्क[2]न्धिका एता हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणतया[3] स्कन्धत्रयमपि प्रतिस्वमष्टविधम् । तथा हि उपात्तगुणनिमित्ता[4] भावाभिमानरूपिणी[5] हेतुजात्युत्प्रेक्षा[6] । सैवानुपात्तगुणनिमित्ता । तथोपात्तक्रियानिमित्ता, सैवानुपात्तक्रियानिमित्ता [7]चेति भावाभिमानरूपतया चतुर्धा । एवमभावाभिमानरूपतया चतुर्धेति हेतूत्प्रेक्षास्कन्धो[8]ऽष्टविधः[9] । अनयैवरीत्या स्वरूपोत्प्रेक्षास्कन्धः फलोत्प्रेक्षास्कन्धश्च प्रतिस्वमष्ट[10]विधेति[11] जात्यु[12]-त्प्रेक्षा[13] त्रिस्कन्धतया चतुर्विंशतिधा ।

एवं गुणक्रियाद्रव्योत्प्रेक्षा[14]ऽपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिधा विज्ञेया[15] । तत्र द्रव्योत्प्रेक्षायां हेतुफलोत्प्रेक्षापाते[16] षोडशकहानिः[17] । अतः स्थूलदृशा तावत्[18] अशीतिविधा वाच्या[19] । प्रतीयमानायां[20] तु[21] अनुपात्तनिमित्ताया[22] निरवशेषं[23] पाते अष्टचत्वारिंशद्धानिः । उपात्तनिमित्तायां च स्वरूपो[24]त्प्रेक्षा[25]पाते षोडश[26]कहानिः । अतो द्वात्रिंशद्भेदाः प्रतीयमाना मन्तव्याः ।

उभयरूपाया[27]मपि अस्य वैचित्र्यान्तरायाह—**एषा चेत्यादि** । अर्थाश्रया[28]ऽपि अर्थालंकारोऽपीत्यर्थः । धर्मो[29] गुणक्रियात्मको[30] विषयो यस्य सः । श्लिष्टशब्दः कश्चिद्धेतुर्भवत्यस्याः । उत्प्रेक्षा ह्यर्थालङ्कारः । श्लेषः पुनरुभयालङ्कारोऽलङ्कारान्तरबाधकश्च । तथाऽपि धर्मविषये श्लिष्टशब्द[31]हेतुका संभवत्येषा न [32]बाध्यते, न चो[33]भयालङ्कारप्राप्तिरिति यावत् । यथेत्थं श्लेषमुत्प्रेक्षाङ्गं तथोपमा[34]ऽपि अङ्गमस्याः भवतीत्याह—**क्व[35]चित्पदार्थान्वयेत्यादि** । पदार्थसमन्वयदशायाम् उपम[36]योपक्रमः । तथोप[37]क्रान्ताऽप्युपमा[38] वाक्यार्थतात्पर्यपर्यालोचनमहिम्ना अभिमन्तु[39]स्संभावयितु[40]र्व्या[41]पारो[42]ऽपारोहक्रमेण

---

1. Omitted in A. C. 2. A's alt. स्कन्दि C. त्रिस्सन्धि 3. E. त्वण-रूपतया 4. D. त्ताति भावा 5. C. रूपण F. रूपिणीर्हेतु 6. F. प्रेक्षारूपतया स्कन्धत्रयमपि । सैव 7. A. C. omit च 8. A. स्कन्धे 9. A C. F. विधा 10. D. आष्टधेति 11. C. विधत्वेति 12. A's alt. ताद्युत्प्रे F. ह्युत्प्रे C. तस्योत्प्रेक्षा 13. A. C. E. F. H. I. प्रेक्षास्त्रि 14. A. प्रेक्षासा C. प्रेक्षा ... ... प्रत्ये 15. D. E. ज्ञेयाः 16. A. C. पाते स्थूल D. पाते अतः षोड 17. D. निः तदशीति 18. A. त षोडशकक्ष्या तथा अ F. त् षोडशकहानिः तदशी 19. D. प्राच्या 20. D. मानान्तु 21. A. C. F. न अनु. 22. A. C. या निपाते 23. D. शेषा 24. All except D read. त्रिरूप 25. E. प्रेक्षणपाते 26. D omits श 27. D. याऽपि 28. A. C. F. आश्रयोऽपि 29. A. C. धर्मा 30. A. D. F. आत्मका 31. C. शब्दाद्धेतु 32. A. C. E. F. H. I. न च 33. A. C. F. न तूभ 34. D. उपमाहि 35. D. तस्मिन्पद 36. A. C. उपमैवो A's alt. उपमाया F. उपमोप 37. A's alt. क्रमान्ता C. क्रमाङ्गा 38. D. उपमान 39. D. मन्त 40. D. भावयितुं 41. C. D. व्यापारोहणक्रमे 42. A. उपरोह ।

भवति । अतश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानन्त्यमस्याः । सांप्रतं त्वियं दिङ्मात्रेणोदाह्रियते । तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथा—

स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः
स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते ।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र लेपनवर्षणक्रिये तमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । उत्तरे त्वध

संभावनव्यापारस्य प्रतीतिविश्रा[1]न्त्यन्तं उपर्युपरि प्रसर[2]परिपाट्या उत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । अथ अपह्नुतिप्रस्तावः[3] । उत्प्रेक्षाङ्गत्वेन[4] यदपह्नुतिः[5] प्रतिज्ञाता, तस्या अयमवसर इत्यभिप्रायेणाह—**क्वचिच्छलादि[7]** इत्यादि । इत्थं [7]ये प्रकाराः उक्ताः, ये च[8] वक्ष्यन्ते तेषां वैचित्र्यादस्या इयत्तैव नास्तीत्याह—**अतश्चोक्तवक्ष्यमाणेत्यादि** ।

ननु यद्यानन्त्यं कथमुदाहरणतो दर्शयिष्यते[9] इत्यत आह—**साम्प्रतं[10]त्वित्यादि** । **दिङ्मात्रेणेत्यादि** । यथा दिङ्मात्रेणोदाहृता अपि न्यायत[11]स्साकल्येन ज्ञातुं[12]शक्यते[13], तथेति यावत् । उद्देशक्रममाविश्चिकीर्षुराह—**तत्र जात्युत्प्रेक्षा यथेति** ।

स वः पायादिति । कुटिलत्वलक्षणो गुणो निमित्तम् । अंकुरशब्दो जातिवचनः । अत उपात्तगुणनिमि[14]त्तिका भावाभिमानरूपिणी जात्युत्प्रेक्षेयम् । तत्र यद्यपि स्वरूपमुत्प्रेक्ष्यते न तु हेतु[15]फले, अथाप्युद्देशक्रमविरोधात्सोंऽशो नोदा[16]जिही[17]र्षितः । एव[18]मुदाहरणेषूदाहर्तव्या [19]विशेषांशाः स्वयमनुसन्धेयाः । क्रमस्याविवक्षणात्[20] नास्माभिः प्रतिस्वं प्रतन्यन्ते[21] । अत्र जात्युत्प्रेक्षात्वं विविच्य दर्शयति—**अत्रांकुरेत्यादि[22]** ।

अथ क्रियोत्प्रेक्षा—**लिम्पतीवेत्यादि** । क्रियोत्प्रेक्षात्वं विवेचयति—**अत्र लेपनेत्यादि** । न च मन्तव्यं [23]वर्षणस्य नभःकर्तृ[24]कत्वात् न तमोगतत्व[25]मिति । नभसोऽपि तमसा[26]ऽधिष्ठितस्यैव वर्षणकर्तृ[27]कत्वसंभवादनेन परंपरायाताया अपि सम्भावनाया

---

1. D. श्रान्तमुप 2. A's alt. F. प्रतिभाप E. प्रसरण । 3. A. C. प्रस्तावादुक्ते D. E. प्रस्ताव 4. D. omits न । 5. D. अपहृति 6. Except E all read छलादित्या 7. D. प्रिये 8. D. omits. च 9. D. यिष्येत 10. D. प्रतमित्या 11. D. न्यायताः 12. D. न शक्य 13. C. शक्यन्ते 14. A. C. E. निमित्त 15. D. हतेतुफ 16. A's alt. C. नोज्जिही । 17. F. हीर्षतः C. हीर्षितम् । 18. A's alt. C. भाव 19. A. C. F. हि शेषां 20. D. अविवक्षया 21. A. C. F. प्रतन्यते । 22. D इत्यादि । क्रियोत्प्रेक्षात्वं 23. D नर्षण 24. A. C. F. omit क 25. A's alt. C omit त्व 26. A. C. तमोऽधि D. तमसोऽधि 27. A's alt. omits क ।

"असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता" ॥ इत्यत्रोपमैव, नोत्प्रेक्षा । गुणोत्प्रेक्षा यथा—

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

अत्र दुःखं गुणः । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—

पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्यं मृगलाञ्छनेन ।
इहाङ्गनाभिः स्वमुखच्छलेन कृताम्बरे चन्द्रमयीव सृष्टिः ॥

अत्र चन्द्रस्यैकत्वाद् द्रव्यत्वम् । एतानि भावाभिमाने उदाहरणानि ।

अभावाभिमाने यथा—

कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥

उत्प्रेक्षात्वं द्योतितम्[1] । ननूत्तरार्धानुदाहरणे को हेतुरित्यत आह—**उत्तरेत्वित्यादि । उपमैव नोत्प्रेक्षेति ।** अत्रैत[2]दुपह्वरम्— उपमानांशश्चेल्लोकतः सिद्धस्तदोप[3]मैव द्वयोस्सिद्धत्वादिवशब्दः साधर्म्यद्योतकः । [4]यदा तु कविकल्पितः तदोत्प्रेक्षैव । उपमानस्य [5]लोकतो[6]ऽसंभवादिवशब्दः संभावनां द्योतयति यतः । अत्रावान्तरश्लोकौ—

यदा[7]यमु[8]पमानांशो लोकतस्सिद्धि[9]मृच्छति ।
तदोपमैव येनेव[10]शब्दः साधर्म्यसूचकः[11] ॥
यदा पुनरयं लोकादसिद्धः[12] कविकल्पितः[13] ।
तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दस्संभावनापरः[14] ॥ इति ॥

अथ गुणो[15]त्प्रेक्षा—**सैषा[16]स्थलीति**[17] । इयं [18]प्रतिष्ठमानस्य दाशरथेः सीतां प्रत्युक्तिः[19] । गुणोत्प्रेक्षा[20]त्वं दर्शयति[21]—**दुःखं[22] गुण इति** ।

अथ द्रव्योत्प्रेक्षा—**पातालमेतदिति** । द्रव्यत्वं दर्शयति—**चन्द्रस्येत्यादि** । उदाहरणचतुष्केऽपि अनुगतं विशेषम् उद्घाटयति—**एतानि[23] भावाभिमान इत्यादि** ।

अथाभावाभिमाने—**कपोलफलकाविति** । कष्टं[24] कृच्छ्रात् । तथाविधाविति । स्वानुभवैकसमधिगम्यो रमणीया[25]तिशयो द्योत्यते । क्षामतागमनं नैसर्गिकम् । परस्पर[26]दर्शनाभावो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते[27] । [28]अत एवाभावाभिमानरूपना । तदेतद्दर्शयति—**अत्रापदर्शनाभावो**

---

1. D. द्योतितः 2. D. अत्रेति । तदु 3. C. तदेव उप 4. D. F. यतः य 5. D. लोकतोस्सं 6. E. तत्संभा 7. F. यदासावुप 8. D. यदुप 9. D. सिद्ध 10. D. एनैव 11. D. सूचकं 12. D. सिद्धं 13. D. कल्पितं 14. D. परं 15. D. उत्तोत्प्रे 16. A. C. एषा 17. F. repeats इति 18. A's alt. C. D. E. प्रतिप्रतिष्ठ 19. D. उक्ति 20. A. F. प्रेक्षां सन्दर्श 21. D. दर्शयति । एते भावा 22. A. C. दुःख 23. A. C. F. एते 24. D. कथं 25. D. रमणीतानि 26. D. परा 27. प्रेक्ष्यन्ते 28. All except E omit अ ।

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावाभिमानः । एवं जात्यादावप्यूह्यम् । गुणस्य निमित्तत्वं यथा—"नवबिसलताकोटिकुटिलः" इत्यत्रोदाहृते कुटिलत्वस्य । क्रियाया यथा—"ईदृक्षां क्षामतां गतौ" इत्यत्र क्षामतागमनस्य । एते निमित्तोपादानस्योदाहरणे । अनुपादाने "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्याद्युदाहरणम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा—"विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" इत्यादौ । स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

कुबेरजुष्टां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

श्यन्ता[1]**वितीत्यादि**[2] । न्या[3]यस्य सुज्ञानत्वात् । स्थालीपुलाकन्यायेनोदाहरणमात्रमिति न व्युत्क्रमदोषः शङ्क[4]नीयः । क्रमा[5]पेक्षया तु जात्या[6]द्युत्प्रेक्षापुरस्कारेणोदाह[7]र्तव्यम् । [8]तदेतदभिसन्धायाह—**एवं जात्यादा**[9]**वप्यूह्यमिति** । इत्थं जात्यादि[10]चतुष्कम् [11]अभावाभिमानरूपतयोदाहृतम् ।

अथ भेदाष्टकस्य गुणक्रियानिमित्ततोदाहर्तव्या । तत्र गुणनिमित्तकत्वेनोदाजिहीर्षुराह—**नवबिसलतेत्यादि** । तद्विवेचित[12]चरम्[13] । एवं गुणनिमित्तकत्वं क्रियाद्युत्प्रेक्षात्रये स्फुटतरत्वादुदाहरणनिरपेक्ष[14]मि[15]त्यभिसन्धाय क्रियानिमित्त[16]कत्वेनोदाहरति—[17]**ईदृक्षामित्यादि**[18] । क्षामता[19]गमनलक्षणक्रिया[20]ह्य दर्शनोत्प्रेक्षाया निमित्तम्[21] । इयता षोडशकमुदाहृतं मन्तव्यम् । अथ निमित्तोपादानानुपादानाभ्यां षोडशकस्य यद्द्वैविध्यं प्रतिज्ञातं तत्र निमित्तोपादानस्य समनन्तरो[22]दाहरणान्येवोदाहरणत्वेन दर्शयति—**एते निमित्तेत्यादि** । कुटिलत्व[23]क्षामतागमन[24]योरुपादानादनुपादानमप्युदाहृतेष्वेव दर्शयति—**लिंपतीवेत्यादि** । अत्र[25]लेपनादित्वेन संभावने व्या[26]पनादि निमित्तं नोपात्तम् । इयता द्वात्रिंशद्भेदा उदाहृताः ।

अथ द्वात्रिंशद्धेतु[27]फलस्वरूपात्मकतया त्रिधोदाहर्तव्या । तत्र हेतुरूप[28]तयोदाहरति—**विश्लेषदुःखादिवेत्यादि** । अत्र दुःखगुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः[29] । इत्थं जातिक्रिये हेतुत्वेनावगन्तव्ये । [30]द्रव्योत्प्रेक्षायां [31]तदभावात् तन्निबन्धनम् अष्टकं पातनीयम् । अथ स्वरूपतयोदाहरति—**कुबेरजुष्टामित्यादि** । [32]जुष्टां सेविताम्[33] । कुबेरजुष्टा दि[34]गुदीची,

---

1. C. न्तावित्यादि 2. D. E. आदिना 3. E. नाय 4. D. षः कनीयं 5. D. क्रमो 6. All except E जात्युत्प्रे 7. A. C. F. हर्तव्यः, 8. A. C. यदे 9. A. C. आदावूह्य D. आदावभ्यू 10. D. आदि तद्विवेचित 11. Except F. all omit अ । 12. D. परं 13. E. इति । ए 14. D. पेक्षत्व मि 15. E. omits इति 16. All except D. omit क 17. A. दृक्षा 18. D. आदि द्वैविध्यं 19. A's alt. C. भजन 20. A. क्रियास्य 21. C. त्तये ता 22. Except E all read. रोदाहरणत्वेन द 23. D. omits त्व 24. A's alt. C. गमनादानादनु 25. A's alt. C. व्यपना 26. A's alt. C. लेपनादि 27. A. हेतु [व]—त्व (स्व) रूप फलात्म C. हेतुं⋯⋯पफल 28. D. तदोदा 29. D. प्रेक्षितं 30. D. तद्द्रव्यो E. अत्र 31. A. C. नाभावात् A's alt. D. F. तदन्तर्भावात् 32. D. E. जुष्टा 33. D. E. सेविता । 34. A. C. F. omit दिक् ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥

फलोत्प्रेक्षा यथा—

चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥

एवं वाच्योत्प्रेक्षाया उदाहरणदिग्दत्ता । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ ! सा अमाअन्ती ।
दिअहं अणण्णअम्मा अङ्गं तणुअंपि तणुएइ ॥ इति ।

'अमा अन्ती' इत्यत्रावर्तमानेवेति तनूकरणहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । एवं भेदान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । श्लिष्टशब्दहेतुका यथा—

सा प्रतिनायिकात्वेनानुसन्धीयते । समय एक[1]दर्तुविशेषः । अन्यदा[2]त्वनन्यत्र गमनलक्षणः संकेतः । दक्षिणस्यां दिशि[3] नायिकात्वमनुसन्धीयते । व्यलीकम् अपराधः[4] । अत्र[5] निश्वासस्य स्वरूपमेवोत्प्रेक्ष्यं, न तु हेतुः फलं वा । इत्थं गुणोत्प्रेक्षादित्रये स्वरूपात्मकत्वं ज्ञेयम् ।

अथ फलोत्प्रेक्षा—**चोलस्येत्यादि** । अत्र दर्शनक्रिया[6] विपाटनफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । इत्थं जातिगुणयोरपि फलत्वमनुसन्धेयम् । द्रव्योत्प्रेक्षा[7]यां हेतुफलासंभवात् तन्निबन्धनं षोडशकं पातनीयम् । इत्थ[8]मशीतिविधाऽपि वाच्योत्प्रेक्षा साकल्येनो[9]दाहृतकल्पैव[10] । तदेतन्निगमयन्नाह—**एवं वाच्योत्प्रेक्षाया[11] इत्यादि[12]** ।

अथ प्रतीयमाना परिपाट्योदाह्रियते—**महिलासह[13]स्सेत्या[14]दिना** ।

महिलासहस्रभरिते[15] तव[16]हृदये[17]सुभग ! सा अमान्ती ।
[18]दिव[19]समनन्यकर्मा[20] अङ्ग[21] तन्वपि[22] तनयति[23] ॥

दिवसमित्य[24]त्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीयमानामुत्प्रेक्षामुद्घाटयति—**अमा (अ[25]) न्तीत्यत्रेत्यादिना** । न्याय[26]स्य [27]सु[28]ज्ञानत्वात् विस्तर[29]भीरु[30]राह—**एवं भेदान्तरेष्विति** । अर्थाश्रयाऽपि धर्मविषये श्लिष्ट[31]शब्दहेतुका संभवतीति योद्दिष्टा तामुदाहरति—

---

1. C. एकः दर्त्तु D. द्त्तु E. द्त्व 2. A. C. F. अन्यत्र 3. C. दिशिः, 4. C. रागं 5. D. E. हि 6. D. क्रियापि पाट A. C. F. या हि पाट 7. D. प्रेक्षाया 8. A. C. F. आकूतं वा वाच्यो D. अशीति वाच्यो 9. C. नोत्प्रेक्षादा 10. A. C. F. कल्पा भवति । 11. All except E omit या 12. Omitted in D. E. 13. C. सहंस्से 14. D. इत्यादि । 15. A. भरितेति च ह 16. Omitted in C. 17. C. ते सु A's alt. हृदयेन्त 18. A's alt. दिंश्यमन 19. C. दिवसन्न न्यकम्मा 20. D. कर्म 21. C. अङ्ग 22. Omitted in A's alt. C. 23.. A's alt. हान C. हन 24. D. omits इति । 25. All mss. omit अ. 26. C. न्याय्यस्य 27. D. E. इह 28. C. संज्ञानत्वा वि 29. D. विस्तार 30. A. C. भीरुत्वाद्गुरु 31. D श्लिष्टहेतु ।

अनन्यसामान्यतया प्रसिद्धस्त्यागीति गीतो जगतीतले यः ।
अभूदहंपूर्विकया गतानामतीव भूमिः स्मरमार्गणानाम् ॥

अत्र धर्मविषये मार्गणशब्दः श्लिष्टः । उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलम्बन्ति तमालबालमुकुलोत्तंसन्ति मौलावपि ।
याः कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥

अत्र यद्यपि "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्येके" इत्युपमानात् क्विब्विधावामुखे उपमा प्रतीतिः, तथाप्युपमानस्य प्रकृते संभवौचित्यात्संभावनोत्थाने उत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । यथा वा विरहवर्णने "केयूरायितमङ्गदैः" इत्यादौ ।

श्लिष्टशब्देत्यादि[1] । **अनन्येति** । प्रसिद्ध[2]स्त्यागीति [3]गानप्रकारः । मार्गणाश्शराः याचकाश्च । लक्ष्ययोजनायाह—**अत्र धर्म[4]विषय इति** । मार्गणविषयीभावो धर्मः संभावनांश एव प्रतीतिवि[5]श्रान्तेः श्लेषो[6] नोत्प्रेक्षाबाधकः[7] । **कस्तूरीति** । रोलम्बा[8] भृङ्गाः । अङ्कः[9] पर्यन्तः[10] । स्थासक[11]श्चर्चिका[12] । उपमोपक्रमतामुपपादयति—**अत्र[13] यद्यपीत्यादि** । "सर्वप्रातिपदिकेभ्य उपमानार्थे[14] क्विप् इत्येके आचार्या" इति सूत्रार्थः[15] । अत्र क्विपो माहात्म्या[16]दुपमा प्रतीताऽपि[17] संभावनायां पर्यवस्यतीति । कण्ठत्विषां तिलकादिरूपत्वनियमासिद्धेः तिलकादिरूपताऽपि[18] कदाचित्स्यादुपमानांशे संभावनाप्राणत्वमेव नतु वास्तवत्वम् । अत उत्प्रेक्षायां पर्यवसानम् । तदिदमभिसन्धायाह—**तथाऽप्युपमानस्येत्यादि**[19] । उपमानस्य तिलकादेः प्रकृते कण्ठत्विड्रूपे[20] संभवौचित्यात् संभावनमात्रस्योचितत्वात् । संभावनस्योत्थाने उत्प्रेक्षणस्योदयात्[21] । अथोपमार्थकप्रत्ययान्तरप्रयोगेऽपि उपमोपक्रमत्वं[22] दर्शयितुमाह—**यथा वेत्यादि**[23] ।

केयूरायितमित्यत्रापि हि[24].क्यङो[25] माहात्म्यादुपमा प्रतीतिरङ्गदादेः[26] । केयूरादिवदाचरणे[27] नियमाभावात् तथात्वसंभावनायाम् उत्प्रेक्षैव पर्यवस्यति । अथोपमानांशस्य वस्तुतोऽसिद्धस्य कविकल्पनायातत्वे सर्वैवोपमा (प्रतिपादक[28])शब्दमाहात्म्यादामुखे प्रतीताऽप्युत्प्रेक्षात्वेन पर्यवस्यतीत्यभिसन्धायाह—**एषा [29]चेत्यादि** । अप्रपञ्चने हेतुमाह—**इह त्विति** ।

---

1. A. C. D. F. H. I. आदि । प्र 2. D. सिद्धस्था 3. A. F. ति गीतिः गान 4. A. C. F. धनुर्वि 5. C. अन्तः । 6. D. श्लेषा 7. A. C. साधकः, 8. A. C. रोलम्बो 9. D. अंक 10. D. पर्युतः । 11. C. स्थासच्च E omits क 12. C. चर्चाका: 13. Omitted in A. C. F. 14. E. F. अर्थेभ्यः 15. E. अर्थाः । 16. A. F माहात्म्यं 17. A, C. प्रतीतावपि 18. A. C. omit. अपि 19. F. इति 20. A. C. F. रूप 21. D. E. उदये 22. C. क्रमं द 23. C. चेत्यादि D. त्वेत्या 24. C. पि कर्म हि··· हात्म्य D. एक्यन्दो 25. A. क्यन्दो 26. A. C. अङ्गादेः A's alt. F. अङ्गलीयकादेः 27. A. C. आभरणे । 28. All mss. read प्रातिपदिक 29. A. F. एष

एषा च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्तिके साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषूदाहृता इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्चिता। सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा—

गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु।
यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति सिप्रा॥

अत्रेवशब्दमाहात्म्यात्संभावनं छलशब्दप्रयोगाच्चापह्नवोऽवगम्यते। एवं छद्मादिशब्दप्रयोगेऽपि ज्ञेयम्। "अपर इव पाकशासनः" इत्यादावपरशब्दाप्रयोगे तूपमैवेयम्। तत्प्रयोगे तु प्रकृतस्य राज्ञः पाकशासनत्वप्रतीतावध्यवसायसंभवादिवशब्देन च तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेयम्। इव शब्दाप्रयोगे सिद्धत्वादध्यवसायस्यातिशयोक्तिः। इवापरशब्दयोरप्रयोगे तु रूपकम्। तदेवं प्रकारवैचित्र्येणावस्थितायामुत्प्रेक्षायां हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबन्धिनो

गतासु तीरमिति। [1]ससंभ्रमा[2] गतिः फेनोल्लासहेतुः। अत्रेवशब्दादट्टहासस्य संभाव्यता। यत्तु **व्यक्तिविवेककृदीदृशि** विषये मन्यते—"इवादिशब्दैरेव प्रकृता[3]र्थस्यासत्त्वप्रतीतेः छलादिशब्दाः पुनरक्ता" इति तत्[4] मन्दम्। न खल्वीदृशि विषये छलादिशब्दा[5]प्रयोगेऽपि प्रकृतार्थस्यासत्यता गम्यते। अपि तु उत्प्रेक्षां[6] प्रति हेतुभाव एव। यथा अत्रैव[7] "फेनपरंपराभि"रिति पाठे। अतस्सापह्नव[8]त्वलक्षणमुत्प्रेक्षावैचित्र्यं[9] छलादिप्रयोगैकशरणम्[10]। तदेतदभिसन्धायाह—**अत्रेवशब्देत्यादि।**

अथोत्प्रेक्षाया एव प्रपञ्चनार्थं तत्तदलङ्कारबीजभूत[11]तत्तत्पदावापोद्धा[12]राभ्याम् अलङ्कारवैचित्र्यमाविर्भवतीति व्युत्पादयति—**अपर इवेत्यादिना।** अपरशब्दाप्रयोगे[13]ऽपि पाकशासनः सिद्धतया प्रतीयत इत्युपमैव। तत्प्रयोगे तु प्रकृतो राजैव अपरपाकशासनत्वेनाध्यवसीयते। इवशब्दाच्चाध्यवसानस्य साध्यतेत्युत्प्रेक्षैव। इव[14]शब्दापोहे त्वपरपाकशासनत्वं सिद्धतया प्रतीयत इत्यतिशयोक्तिः। इवापरशब्दयोः द्वयो[15]रप्यपोहे रूपकभेदप्राधान्यप्रतीतेः। इत्थं[16] नानावैचित्र्यनिर्भरायामस्यां कुत्रचिदंशे[17] नियमेन वाच्यता, कुत्र[18]चित्तु[19] कामचारः इति व्युत्पिपादयिषुर्हेतूत्प्रेक्षां तावत् व्युत्पादयति—**तदेवंप्रकारेत्यादिना।** प्रकृतसंबन्धिनः उपमेयसंबन्धिनः। यस्य धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽध्यव[20]सायवशात् अभेदोपचरणवशात् अभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तमा[21]श्रीयते [22]नियमेन [23]वाच्यो

1 A's alt. C. D. E. F. H, I. सविभ्र 2. D. E. भ्रम 3. A. C. F. कृतस्य 4. Omitted in D. 5. E. F. शब्दस्याप्र 6. C. D. प्रेक्षायां 7. A. F. तत्रैव 8. A. C. ह्नश्च्छल पत्नमुत्प्रे 9. A. C. F. चित्र्यात् 10. C 'शरणा' 11. A's alt. C. तत्व भावा वापो 12. D. उत्तारमलं 13. D. इति E. हि 14. Omitted in A. C. F. 15. A. C. omit द्वयोः 16. A. C. F. इत्थं वैचि 17. A. C. F. चिद्भेदां 18. A's alt. क्वचित् 19. All except E. omit. तु 20. D. वासवशा 21. C. आश्रयते 22. D. E. ते उपमानधर्मेण सहभेद त्यागेनैव उत्प्रेक्षाहेतुतया आश्रीयते। निय 23. D. E. H. I. चवाच्यो

धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वेनाश्रीयते। स च वाच्य एव नियमेन भवति। अन्यथा कं प्रति हेतुः स्यात्। यथा— "अपश्यन्त्याविवान्योन्यम्" इत्यादौ। अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः संबन्धित्वेनोपात्तस्य क्षामतागमनस्य हेतुरदर्शनमुत्प्रेक्षितम्। हेतुफलं च क्षामतागमनं तत्र निमित्तम्। एवं "अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"। इत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य यो हेतुर्दुःखित्वं तदुत्प्रेक्षणे मौनित्वमेव निमित्तं ज्ञेयम्। एवं सर्वत्र।

स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तत्रापि निमित्त-

---

भवति। अस्योपमानधर्मेण सहाभेदाश्रयणं वाच्यत्वं वेति[1] नियमद्वयमनुसन्धेयम्। यदैवं न स्यात् तदोत्प्रेक्षमाणो हेतुरभित्तिकमेव चित्रं स्यादित्याह[2]—**अन्यथा कं प्रतीति।** तामिमां [3]व्यवस्थामुदाहरणतो हृदयं [4]गमयति—**यथा अपश्यन्ता[5]वित्यादिना।** अत्र कपोलौ प्रकृतौ तत्संबन्धी धर्मः क्षामता [6]तद्धेतुत्वेन दर्शनमुत्प्रेक्षितम्। तदुत्प्रेक्षणे च न केवला कपोलक्षामता निमित्तम्, अपि तु लोके परस्पर[7]मद्रष्ट्रोर्या क्षामता[8] तदभिन्नत्वेनाध्यवसिता सैवं चोत्प्रेक्षिता [9]दर्शनलक्षणस्य हेतोः फलम्। तदिदमभिसन्धायाह—**अत्र कपोलयोरित्यादि।** तच्च[10] भिन्नमिति फलदशायाम् अभेदेनाध्यवसीयत[11] इत्यर्थः। अदर्शनं प्रत्य[12]प्रकृतैव हि क्षामता फलं, तत्र निमित्तं हेतूत्प्रेक्षणे प्रयोजकम्[13]। परस्परमद्र[14]ष्ट्रोर्यत्क्षाभतागमनं तेन सहाभेदेनाध्यवसितमित्यर्थः। इयमभावाभिमान[15]रूपक्रियालक्षण हेतूत्प्रेक्षा। एवं भावाभिमानरूपलक्षणहेतूत्प्रेक्षायामपि न्यायस्समान[16] इत्याह—**एवम[17]दृश्यतेत्यादिना।** अत्रापि हि नूपुरगतमौनित्वस्य हेतुत्वेन दुःखमुत्प्रेक्षितम्। तदुत्प्रेक्षणे च लौकिकदुःखमौनित्वाभेदेनाध्यवसितं[18] नूपुरमौनित्वमेव निमित्तं [19]दुःखोत्प्रेक्षणफलं च। इयं प्रक्रिया सर्वत्रैव हेतूत्प्रेक्षायामेकरूपेत्याह—**एवं सर्वत्रेति।**

अथ स्वरूपोत्प्रेक्षायां[20] क्वचिद्धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेनाध्यवसीयते। क्वचित्तु[21] धर्म एव धर्म्यन्तरगतत्वेन। तत्रोभयत्रापि निमित्तांशः कदाचिद्वाच्यो भवति। कदाचित्तु नेति[22] विवेचयितुमारभते—**स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मीत्यादिना। स वः पायादित्यादि।** अत्रेन्दु[23]-कलाकपालांकुरयोः साधर्म्यस्यासिद्धत्वात्। कुटिलत्व[24]लक्षणस्य[25] शब्देनोपादानम्,[26]

---

1. D. E चेति। 2. F इत्यत 3. C अवस्थां 4. A's alt C अङ्गीकरोति D. E गमीकरोति. 5. E ताविवे 6. C तथ्ये तु 7. C. D. E. F. H. I अदृष्टोः 8. D क्षम 9. A. C. तस्य ल 10. D. E विभिन्न 11. E ते किन्तु उपमान धर्मत्वाद्विभिन्न इ 12. A. C. F कृतैः एव न्नाम D कृतै ते भिक्षाम 13. A. F योजनं C. योजन परं D कम्। इयमभावा 14. D. E. H. I दृष्टो C अदृष्टच्युक्षा 15. E मानलक्ष 16. A. C. D. F सम 17. A. C मेतदित्या 18. D सित 19. C मुख 20. C. प्रेक्षायाः F प्रेक्षायां यत्र धर्मी 21. A. C omit तु 22. D. E त्तु गम्यमानेति। 23. D अत्रेषु 24. E. repeats लत्व 25. E लक्षणात्व 26. A. C दाने।

भूतो धर्मः क्वचिन्निर्दिश्यते । यथा—"स वः पायादिन्दुः" इत्यादौ । अत्र कुटिलत्वं निर्दिष्टमेव । "वेलेव रागसागरस्य" इत्यादौ तु संक्षोभकारित्वादि गम्यमानम् । यत्र च धर्म एव धर्मिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तत्रापि निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा—

प्राप्याभिषेकमेतस्मिन्प्रतितिष्ठासति द्विषाम् ।
चकम्पे *लोप्यमानाज्ञा भयविह्वलितेव भूः ॥

अत्र भूगतत्वेन भयविह्वलितत्वाख्यधर्मोत्प्रेक्षायां कम्पादिनिमित्तमुपात्तम् । अनुपादाने यथा—"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि" इत्यादि । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापनादिनिमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ।

"वेलेव रागसागरस्ये" त्यत्र तु संक्षोभकारितायाः प्रसिद्धत्वादनुपादानम् । अथ धर्मस्य धर्मिगतत्वेनाध्यवसाने निमित्तोपादानानुपादाने दर्शयति—**यत्र च[1]धर्म एवेत्यादि । प्राप्याभिषेकमिति** । द्विषां भूरिति समन्वयः । अत्र धर्मिणि धर्म[2]संभावनं, निमित्तोपादानञ्च विवेचयति—**अत्र भूगतत्वेनेत्यादि । लिम्पतीवेति** । निमित्तानु[3]पादानं विवेचयति—**अत्र तमोगतेत्यादि** । ननु धर्मे धर्मो[4]त्प्रेक्षणवैचित्र्याय व्यापने लेपनमुत्प्रेक्ष्यतामित्यत आह[5]—**व्यापनादौ त्विति । निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यादिति** । यथा लेपनोत्प्रेक्षणे व्यापनं निमित्तत्वेन[6] गम्यते, न हि तथा व्यापनोत्प्रेक्षणे निमित्तमन्यदवगम्यते । अतोऽनवगतस्य[7] कल्पनमवगतस्य परित्याग इति दोषद्वयमापतेदिति भावः । दोषान्तरमप्युद्भावयति—**न च विषयस्येति** । यदि व्यापनमेव उत्प्रेक्षण[8]विषयः न हि तस्य गम्यमानता युक्ता । तत्र हेतुः—**तस्योत्प्रेक्षिताधारत्वेनेति** । उत्प्रेक्षितम् उत्प्रेक्षिणं, तदाधारत्वेनाभिधातु[9], प्रस्तुतस्याभिधातुमेवोचितत्वात् । अतो लेपनमेवोत्प्रेक्ष्यमिति निगमयति—**तस्माद्यथोक्तमेवेति** ।

---

1. Omitted in E. 2. A. C D. F. H. I समारोपं 3. A's alt C. D. त्तोपादानं 4. F धर्मसंभावन 5 A. repeats ननु······अताह 6. A. F. त्वेऽनुगम्य 7. C. D गतस्य परित्याग 8. C. प्रेक्षा D प्रेक्ष 9. C धानं ।

* The reading लोप्यमानाज्ञा adopted here is according to the T. S. S. edition, though unwarranted by the Sañjīvanī. The N.S. edition reads लोक्यमानास्ताः which conveys no sense in the context. Appayya Dīkṣita quotes the same verse in his Citramīmaṃsā (p. 92) with the reading लोक्यमानार्थे । The manuscript of the Sarvasva in Telugu (D. 12797) in the Government Oriental manuscripts library, Madras has लोक्यमानार्था while that in Malayalam in the Adyar Library (68530) has लोक्यमानाज्ञा.

फलोत्प्रेक्षायां यदेव तस्य कारणं तदेव निमित्तम्। तस्यानुपादाने कस्य तत्फलत्वेनोक्तं स्यात्। तस्मात्तत्र निमित्तस्योपादानमेव न प्रकारान्तरम्। यथा—

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम्।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम्॥

अत्र परिवर्तनस्य फलस्योत्तरदिग्गमनं कारणमेव निमित्तमुपात्तम्। तदसावुत्प्रेक्षायाः कक्ष्याविभागः प्रचुरस्थितोऽपि लक्ष्ये दुरवधारत्वादिह न प्रपञ्चितः। अस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपि प्रतिपादकः। किन्तूत्प्रेक्षा-

---

अथ फलोत्प्रेक्षायां[1] निमित्ता[2]नुपादानम् असंभवमित्यारभते—**फलोत्प्रेक्षायामित्यादि**। तस्य फलस्य [3]यदेव लोकस्थित्या कारणं, तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम्। तच्चेन्नो[4]पादीयेत, तदेवोत्प्रेक्ष्यमाणं फलं कस्य [5]फलतयोक्तं स्यात्। अतः फलोत्प्रेक्षायां निमित्तोपादान[6] नियम एव। तदिदमुदाहृत्य दर्शयति—**रथस्थितानामिति**। अत्रोत्तरदिशस्तुरगो[7]त्पत्तिभूमित्वात् तद्गमनं[8] पुरातनतुरङ्गपरिव[9]र्तने हेतुः। तदेवोत्प्रेक्षणनिमित्तम्। तदनुपादाने परिवर्तमानं उत्प्रेक्ष्यमाणं कस्य फलं स्यात्। तदिदमभिप्रेत्याह—**अत्र परिवर्तनस्येत्यादि**[10]। अनेना[11]शीतिविधत्वेन दृष्टेषु प्रभेदेषु पुनः केषांचित् पातो[12] दर्शितः। तथाहि—उपात्तनिमित्ता[13] ये षोडशभेदास्तेषां प्रतिस्वं हेतुस्वरूप[14]फलोत्प्रेक्षणरूपत्वे अष्टचत्वारिंशत्। द्रव्ये[15] हेतुफलोत्प्रेक्षा[16]पातेऽष्ट[17]कहानिरिति चत्वारिंशत्। अनुपात्तनिमित्तत्वे तु षोडश[18]के हेतुफलरूपताभावात् स्वरूपोत्प्रे[19]क्षैकरूपतैवेति[20] षोडशैव। [21]अतः तत्षट्पञ्चाशदेव प्रभेदाः। यदित्थमियमुत्प्रेक्षा अतिसूक्ष्मेक्षिकया प्रपञ्चिता। तत्र-हेतुमाह—**तदसावित्यादि**। कक्ष्याविभागो जातिगुणादि[22]रूपतया स्थितः[23]। प्रचुरस्थितोऽपि[24] अनाकुलन्याय[25]तया प्रभूतवृत्तिरपि। लक्ष्ये[26] दुःरव[27]धारत्वात् उत्तान[28]-धियां[29] लक्ष्ययोजनान्तम[30]शक्या[31]धिगमत्वात् (न) प्रपञ्चित[32] इत्यर्थः।

अथ मन्येप्रमुखस्य शब्दस्य संभावनाद्योतकत्वेऽपि तत्प्रयोग[33]मात्रेणोत्प्रेक्षाभ्रमो[34] न कार्य इति व्युत्पादयति—**अस्या[35]श्चेत्यादि**। **उत्प्रेक्षासामग्र्यभाव इति**।

---

1. D 'प्रेक्षया' 2. A. C. D. F. H. I 'त्तोपादा' 3. C. omits य 4. A. C उपदी 5. A's alt C फलस्य तथोक्तं 6. A. C. D. F. H. I. अनियम 7. D. E गोत्तमोत्प 8. D. omits तत 9. D. F वर्तनस्येग्यादि। 10. A. C इति 11. A's alt C अशादि 12. A. C. F पाठभेदो 13. D निमित्तो 14. C स्वरूपं 15. D द्रव्य 16. A's alt प्रेक्षाय 17. A. C. omit अष्टक 18. D षोड़शक 19. A. F प्रेक्षा रूपतै D प्रेक्षक 20. D इतीति 21. A. omits अतः 22. D गुणरूप 23. D. स्थितं 24. F. अपि योगमात्रेण 25. A's alt. C. व्यायतव्या 26. A. C अल 27. C. इन्दुरवधारणत्वा 28. A उक्ता 29. C नायिकां 30. Except D all mss अन्तशक्या 31. A's alt C शक्त्या विगम 32. A. प्रपञ्चितां न is wanted but is missing from all mss. 33. E. omits प्र 34. D. भ्रमापमान कार्य 35. A. C. F अस्यां चे

सामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति । यथोदाहृतं प्राक्— "अहं त्विन्दुं मन्ये" इत्यादि ।

एवमध्यवसायस्य साध्यतायामुत्प्रेक्षां निर्णीय सिद्धत्वेऽतिशयोक्तिं लक्षयति—

अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ॥२२॥

अध्यवसाये त्रयं भवति—स्वरूपं विषयो विषयी च । विषयस्य हि

अप्रकृतगतगुणक्रियाभि[1]सम्बन्धात् अप्रकृतत्वेन प्रकृत[2]संभावनमुत्प्रेक्षासामग्री । तदभावे[3] वितर्को नूनमित्यभ्यूहमात्रम् । तदिदमनुस्मारयति—[4]**यथोदाहृतं प्रागित्यादि** ।

अत्र संग्रहश्लोकाः—

गुणक्रिया[5]भिसम्बन्धात्प्रकृते[6]ऽप्रकृतात्मना ।
संभावनं स्यादुत्प्रेक्षा [7]वाच्येवाद्यैः परान्यथा ॥
जातिक्रियागुणद्रव्योत्प्रेक्षणा सा चतुर्विधा ।
भावाभावाभिमानत्वे[8] जात्यादेस्साष्टधा पुनः ॥
गुणक्रियानिमित्तत्वे ज्ञेया षोडशधा[9] तथा ।
द्वात्रिंशच्च निमित्तस्योपादानादन्यथा स्थितेः ॥
हेतौ स्वरूपे चोत्प्रेक्ष्ये फले[10] षण्णवतिः पुनः ।
द्रव्यहेतुफलात्मत्वासंभवात्तद्भिदा[11]च्युतिः[12] ॥
तथा प्रतीय[13]मानायां निमित्तस्यानुपग्रहः[14] ।
नापि स्वरूपं तैर्भेदैः तस्मा[15]न्न्यूना भवेदियम् ॥
क्वचिच्छ्लेषेण धर्मांश[16]गतेनैषा न[17] [18]बाध्यते ।
उपमोपक्रमाऽप्येषा भवेत्सापह्नवाऽपि च ॥

अथोत्प्रेक्षां निगमयन् अतिशयोक्तिं सङ्गतिपुरस्कारेण प्रस्तौति—**एवमध्यवसायस्येति** । **सिद्धत्व इति** । अध्यवसितस्य विषयिणः प्राधान्ये अध्यवसायस्य सिद्धत्वम् । अथ सूत्रम्—**अध्यवसितप्राधान्ये**[19] **त्वतिशयोक्तिः** । उत्प्रेक्षाऽतिशयोक्त्योः विषयं[20] विभ-[21]क्तुमाह—**अध्यवसाये त्रयमित्यादि** । [22]स्वरूपमध्यवसानं[23] व्यापारात्मकम् । विषयः[24] प्रकृतोऽर्थः[25] विषयी[26] त्वप्रकृतः[27] । तत्राध्यवसायस्वरूपम् उत्प्रेक्षाप्रस्तावे विवेचितम् ।

---

1. C क्रियाभिरभि 2. D कृतस्य 3. A. C. F भावेऽपि तर्कों 4. A's alt. C तथो 5. D क्रियादि 6. C. प्रकृते प्रकृ 7. A वाच्योवान्यैः C. D वाच्यवाद्यैः, 8. D. मानत्वात् 9. A. षोडशथा 10. A. C ज्ञेया 11. A. C. E. F. H. I द्विधा 12. D च्युतिँ 13. E. मानाया F. मानत्वात् 14. F. ग्रहात् 15. A. C. F तस्यां 16. All except E. read 'धर्माङ्गगते' 17. All except D. न च 18. 'बोध्य' 19. A. C न्येऽति 20. D विषयः 21. F. भङ्क्तुं 22. A. F. विषयिणः स्वरू 23. Except D. all read अवसायात्मकं 24. D विषयं 25. D अर्थं 26. C विषयि 27. C. कृताः